

Сұлтанбек К.,¹ Шадкам З.²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

АРАБ ӘРІПТЕРІМЕН ЖАЗЫЛҒАН ЕҢБЕКТЕРДІ ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада араб әріптерімен жазылған әдеби мұраларымызды транскрипциялау мәселесі қарастырылады. Түркі халықтары күні бүгінге дейін әр түрлі әліпбилерді қолданып келді. Осы қолданылған әліпбилермен көптеген еңбектер жазылған және мәдени мұра ретінде бізге дейін жеткен. Бұл еңбектер отандық ғалымдар тарапынан қазақ тіліне сай өзгертіліп келе жатыр. Ең алғашқы тасқа жазылған мәңгі тастарымыз, Ұйғыр, Қараханид, Харезм, Шағатай кезеңіндегі жазба жәдігерлеріміз туралы жан-жақты зерттеулер жасалынып, әлі күнге дейін жалғасып келе жатыр. Алғаш рет мәңгі тастарды оқығандар шетел түркологтары болса да, отандық маман-ғалымдарымыздың да осы салада біршама еңбектері бар. Осы жұмыстар барысында ғалымдар тарапынан әр түрлі транскрипция, транслитерация таңбалары қолданылып келді. Ресей, Түркия, Батыс және отандық ғалымдардың әрқайсысы өздерінің транскрипт әріптерін қолданды. Бұл дегеніміз, зерттеушілердің арасында біртұтастықтың болмағандығын көрсетеді. Ал Ресей, ТМД мемлекеттерінде кирилл әліпбиімен транскрипция жасалынып келеді.

Қазақстан Республикасының латын әліпбиіне көшуі, орта ғасыр жазба жәдігерлердің транскрипт таңбаларының да жаңадан қалыптастыруына себеп болады.

Түйін сөздер: түркітану, тарихи кезеңдер, шағатайша, әліпбилер, транскрипция мәселесі

Sultanbek K.,¹ Shadkam Z.²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE PROBLEMS OF THE TRANSCRIPTION AN ARABOGRAPHIC WORKS

Abstract

The article deals the problems of transcription an arabographic literary heritage. Turkic people are used various writing systems and alphabets to nowadays, and we have a lot of works which as considering as a cultural heritage. These works are researched by domestic scientists in accordance with modern realities and norms of the Kazakh language. Comprehensive studies of the written heritage are being conducted to this day, which starting from ancient stone writing monuments, written relics of the Uyghur, Karakhanid, Khorezm, Chagatai periods. Although the Orkhon-Yenisei inscriptions were first read by foreign Turkologists, domestic researchers also have many works in this area. In the course of such work, scientists have used various symbols of transcription and transliteration. Russian, Turkish and Western scholars have used their own symbols and methods of transcription. This indicates a lack of methods of unification among scientists. In Russia and the CIS countries are used the Cyrillic system of transcription.

The transition of the Kazakh alphabet to the Latin script presupposes the formation of a new transcription system of medieval written relics.

Keywords: Turkology, historical periods, Chagatai dialect, alphabets, problems of transcription

Сұлтанбек К.,¹ Шадкам З.²

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ВОПРОСЫ К ТРАНСКРИПЦИИ АРАБОГРАФИЧНЫХ ТРУДОВ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы транскрипции арабографического литературного наследия. Тюркскими народами до настоящего времени использовались различные письменные системы и алфавиты, за счет которых было написано большое количество трудов, дошедших до нашего времени в качестве культурного наследия. Эти труды дорабатываются отечественными учеными в соответствии с современными реалиями и нормами казахского языка. По сей день ведутся всесторонние исследования письменного наследия, начиная от древних каменных надписей, письменных реликвий уйгурского, караханидского, хорезмского, чагатайского периодов.

Хотя орхоно-енисейские надписи впервые были прочитаны зарубежными тюркологами, отечественные исследователи также имеют немало работ в этой области. В ходе таких работ учеными были использованы различные символы транскрипции и транслитерации. Российскими, турецкими и западными учеными использовались собственные символы и методы транскрипции. Это указывает на отсутствие методов унификации среди ученых. В России и странах СНГ при транскрипции используется кириллическая система.

Переход казахского алфавита на латинскую графику, предполагает формирование новой системы транскрипции средневековых письменных реликвий.

Ключевые слова: тюркология, исторические периоды, чагатайское наречие, алфавиты, проблемы транскрипции

Кіріспе. Түркітану ғылымында түріктерге қатысты ең алғаш жазба ескерткіштердің табылуы тарихымызда ерекше орын алатын жай болып табылады. Тасқа қашап жазылған жазба ескерткіштер ең алғаш шетелдік ғалымдар тарапынан зерттелініп, оқыла бастады. Алғашқы зерттеулер шетел ғалымдарының оқыған мәтіндері бойынша жасалына бастады. Арадан көп уақыт өтпей, отандық ғалымдарымыз да өздерінің үлесін қосып, мәтіндерді талдап, дүйім жұртқа таныта бастады. Осы орайда шетелдік ғалымдар мен түркі ғалымдарының транскрипциясында кейбір айырмашылықтың бар екендігін айқын көруге болады.

Түркі халықтары күні бүгінге дейін көптеген әліпбилерді қолданып келеді. Осы туралы Проф. Др. Надир Илхан мақаласында былай дейді: “Түріктер, алғашқы жазба ескерткіштері табылғаннан қазіргі күнге дейін Рекин Эртемінің сөзімен он жеті түрлі әліпби қолданып, жазу барысында көптеген шығармалар берген” [1, 786-787].

Көктүрікше VI – IX ғасырларда Түріктер тарапынан тасқа жазылған еңбектерде қолданылған әліпби түрі. Қолданылған әліпбидің шығу тегі туралы әр түрлі көзқарастар бар. Кейбір ғалымдар руна жазбасының негізінде жасалынды десе, кейбір ғалымдар түріктердің өзінің өмір сүру ерекшеліктеріне байланысты ойлап тапқан әліпбиі деп көрсетеді. Түбірі не болса болсын осы ғасырларда тасқа қашап жазылған еңбектеріміздің көп емес екендігі мәлім. Ол еңбектер әдеттегідей бірінші болып шетел Түркологтары тарапынан оқылып, аударылып, ғылыми ортаға салынды.

Көктүрік әліпбиінен кейін ұйғыр әліпбиімен жазылған еңбектер оқылып, зерттеліне басталды. Алғашқы зерттеулер финляндиялық және орыс ғалымдары тарапынан жасалынды. Ұйғыр әліпбиінде әріптердің 14-18 арасында болғандығын көруге болады. Бұл болса оқу кезінде қиындық туғызады. Себебі әр бір дыбысқа бір әріп сәйкес келмей, бір әріппен бірнеше дыбысты оқуға болады.

Түріктер ислам дінін қабылдағаннан кейін араб әліпбиін қолдана бастады. Бұл әліпби XI ғасырдан бастап, XX ғасырға дейін қолданылып келді; Қараханид (XI-XIII ғ.), Хорезм (XIV ғ.), Шағатай кезеңі (XV-XX ғ. басы) сияқты кезеңдерге бөлінеді. Бұл орайда Түркістаннан (Орта Азия) Анадолыға көшкен О,ыз түріктері де араб әліпбиімен шығармалар жаза бастады. Бұларды Ескі Анадолы, Османлы сияқты кезеңдерге бөліп қарастыруға болады.

Қараханид (XI-XIII ғ.) кезеңінде “Диуани Луғатит-Түрк”, “Атебетүл-Хақайық” (Ақиқат сыйы), “Құтты біліг” еңбектері жазылған. Ахмет Ясауидің де сол кезеңде өмір сүргенін ескеретін болсақ “Диуани Хикмет” те Қараханид кезеңіне тиесілі болуы керек еді. Бірақ қазіргі күнге дейін “Диуани Хикмет”тің табылған нұсқаларының тілдік ерекшеліктері Шағатай кезеңінде жазылғандығын көрсетіп отыр.

Хорезм кезеңі 1017 жылы Хорезм бөлігінің Махмуд Ғазнауи тарапынан басып алынуы және де түріктердің қоныстануынан бастау алады. Бұл кезеңде “Пайғамбарлар қиссасы”, “Махаббатнама” және т.б. еңбектер жазылған.

Шағатай тілі Түркістан аумағында қолданылған әдеби тіл болып табылады. Бұл әдеби тілмен де көптеген еңбектер жазылды. “М. Ф. Көпрүлү шағатай тілінің кезеңдерін беске бөліп қарастырса, Ж. Экманн үшке бөліп қарастырған” [2, 193-194].

А. Байтұрсынұлы қоғам, ғылым және мәдениеттің дамуын жазу арқылы болатындығын жақсы түсінді. 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оны тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, сингармониялық ұлттық әліпби түзеді. Бұл кезеңге дейін қолданылған араб әріптерінің әрбірінің баламасының жоқ екендігін байқауға болады. Әлбетте бұл қабылданған әліпбидің де таза фонетикалық алфавит деп айтуға болмайды.

Әдістеме. Мақалада іздестіру, жинақтау, талдау жасау және салыстыру әдістері қолданылады. Транскрипция, транслитерация терминдері туралы мәліметтер жан-жақты қарастырылады. Қазақ халқының бүгінге дейін қолданып келген әліпбилері туралы қысқаша мәлімет беріліп, онымен қоса араб әліпбиімен әр кезеңде жазылған еңбектерге шолу жасалынып, салыстырмалы түрде талдау жасалынады. Көктүрік кезеңінен бастап шағатай кезеңінің соңына дейін қолданылған транскрипция әліпбилері мәтіндермен бірге мысал ретінде беріледі.

Мақалада орыс, түрік, батыс және отандық ғалымдарымыздың қолданып жатқан транскрипт таңбаларын салыстырумен қатар, жалпы араб әріптерімен жазылған шығармаларды оқуда қолданылып келе жатқан транскрипт әріптерінің бір-бірінен айырмашылықтарының бар екендігін көрсетуге тырыстық.

Бабаларымыздың өз қолымен жазып кеткен қолжазбаларын табу, зерттеу мәселесі бүгінгі күнде өте маңызды мәселеге айналып отыр. Кітапхана, музей, зерттеу орталықтарында және қорларда т.б. жерлерде біршама қолжазба мәтіндердің бар екендігі баршаға мәлім. Осы мәтіндерді қазіргі кезеңге сай оқып, аудару

үшін транскрипция жасау өте маңызды. Транскрипция жасау үшін ең алдымен транскрипция әріптерін белгілеп алу қажет. Бұл болса араб әрпімен жазылған мәтіндерді оқуда біртұтастыққа алып келеді.

Бүгінге дейін қолжазбаларды оқып, зерттеуге байланысты алғаш рет 2019 жылы Еуразия ғылыми-зерттеу институтының ұйымдастыруымен «Түркі тілдеріндегі тарихи қолжазбаларды зерттеу халықаралық симпозиумы (Қолжазбаларды жариялау, каталогын жасау және цифрлау)» болып өтті. Симпозиумда көптеген маңызды мәселелермен қоса түркі тілдеріндегі тарихи қолжазбаларды зерттеудің өзектілігі және оның ғалымдар назарынан тыс қалған мол мұрасын жарыққа шығару сияқты тақырыптар қарастырылды. Аталған жиынға қатысқан Қазақстандық ғалымдармен қоса Түркиялық ғалымдар да осы мәселенің қолға алынуы керектігін айтып өткен болатын. Аталған жиынның соңында осы күнге дейін жасалынған транскрипциялы мәтіндердің біркелкі емес екендігі айтылып, бұларды тез арада жолға қою керектігі айтылған болатын.

Араб әріптерімен жазылған мәтіндерді транскрипциялау мәселесінде басқа да конференциялардың ұйымдастырылып, ғалымдардың бас қосуы арқылы латын графикасына негізделген транскрипция әліпбиінің қабылдануы керектігі өзекті мәселелердің бірі.

Нәтижелер мен талқылау. Түркі тілдерінің осы бүгінге дейін көптеген әліпбилерді қолданғаны жазылған шығармаларынан көрініп отыр. Жалпы түркі халықтарына ортақ ең алғашқы мәңгі тастар көктүрік әліпбиімен жазылған. Көктүрік әліпбиімен Күлтегін, Білге Қаған, Тоныкөк ескерткіштері жазылып, әлі күнге дейін зерттелініп келе жатыр. Дәл сол секілді ұйғыр кезеңінде ұйғыр әліпбиі, ислам дінінің келуімен бірге араб әліпбиі қараханид, хорезм, шағатай кезеңдерінде де қолданыла бастады. Бұл кезеңдердің жазу ерекшеліктерімен қоса кейбір фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік өзгешеліктерінің де бар екендігін көруге болады.

Шағатай тілінің шығармалары араб әріптерімен жазылған. Араб әріптерімен жазылған бұл кітаптар тек ғана Өзбекстан, Қазақстан мемлекеттерінде емес Қырғызстан, Ауғанстан, Тәжікстан жалпы Түркістан (Орта Азия) жерінде, Ресей Федерациясы, Үндістан және басқа да көптеген елдерде сақталып келеді. Бұл еңбектердің кейбіреулерінің электронды нұсқасына интернет желісі арқылы ұласуға болады. Көптеген жерлерде сақталып келе жатқан осы қолжазба мәтіндердің электронды нұсқасының жасалынып интернет желісінде бөлісуі керек. Сол кезде ғалымдар да көріп, зерттеп, ғылыми ортаға түсіре алады. Мәтіндерге қолжеткізгеннен кейін ең басты мәселе бұл транскрипция болып табылады. Транскрипция мәселесі араб әріптерімен жазылған мәтіндерді тілімізге сай ауыстыруда өте маңызды болып табылады.

Шағатай тілі XX ғасырдың басына дейін қолданылып келген. Қазақтың ақын-жазушыларының шағатай тілін білгендігін де айта кеткен жөн. Қазіргі күнге дейін көптеген қолжазба мәтіндер қазақ тілінің тілдік ерекшеліктеріне сай аударылып келеді. Негізі мәтіннің түпнұсқасын көрсету ең басты мәселе болу керек. Өткен жылы Абай Құнанбайұлының 175 жылдығына орай көптеген ғылыми еңбектердің жарияланғаны баршаға мәлім. Осылардың бірі PhD Ержан Петек тарапынан түрік тілінде дайындалып PhD Марлен Әділов тарапынан қазақшаға аударылып жарияланған “Абай Құнанбайұлының Ғақлия кітабы” атты еңбек. Бұл еңбекте де шағатай тілінің жазу ерекшеліктерімен қоса фонетикалық, морфологиялық, лексикалық өзгешеліктерін де байқауға болады. Еңбектің өзгешелігі түпнұсқасына сай оқылып, тілдік ерекшеліктерін, сөздік қорын көрсетуінде болып табылады. Әлбетте бұл Абай Құнанбайұлының өз қолымен жазғаны емес, Мүрсейіт қолжазбасы болып табылады. Яғни бұған қарап сол кезде шағатай тілінің әдеби тіл ретінде қолданылғанын айтуға болады.

Түркістан елінде шағатай тілімен жырлаған Алишер Науаидің, Хусейін Байқараның, Захираддин Мұхаммед Бабырдың және басқа да ақын-жазушылардың еңбектері мол. Түркі тілінің бір кезеңі болып табылатын шағатай кезеңінде де араб-парсы тілдерінен еңген сөздер қолданылған. Араб-парсы тілдерінен еңген сөздердің қалай оқылатындығы мәселесі де ғалымдарды толғандырып жатыр. Себебі араб-парсы тілдеріндегі кейбір дыбыстардың түркі тілдерінде жоқтығы қиындыққа соғады. Мысал келтіретін болсақ, қазақ тілінде *ғылым* сөзі араб тіліндегі *ilm* (علم), *ғалым* сөзі арабша *‘alim* (عالم) сөзінен келеді. Бұл сөздер шағатай тілінде араб тілінің емлесіне сай жазылған. Абай Құнанбайұлының қолжазбаларында да араб-парсы сөздерінің емлесінің сақталғандығын көреміз. Жазба тілде бұл емле сақталғанымен ауызша тілде дәл арабтар секілді айтылды ма я болмаса қазіргі күнгі айтылып жүргендей болды ма бұны анықтау қиын. Себебі қолымызда шағатай тілі кезеңінде я болмаса сол тілді қолданған халықтың ұнтаспасы жоқ. Қазақ тілінде *әрбір*, *әрнәрсе* сөздеріндегі *әр* түбірі парсы тілінің *her* (هر) сөзі юолып табылады. Бұл сөздің емлесіне қарайтын болсақ, шағатай тілінің кезеңінде парсы тіліндегі нұсқасымен дәлме-дәл жазылған. Бірақ бұл сөзді ауызекі тілде *ар* түрінде қолдандық па, *her* түрінде қолдандық па бұны дөп басып айту қиынға соғады.

“1923 жылдан бастап Түркі халықтары арасында латын әліпбиін үзбей қолданып келе жатқандар Түркиялықтар болып табылады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, тәуелсіздік алған кейбір түркі мемлекеттері мен түрік қауымдастықтары латын әріптерін қабылдауды немесе талқылауды қолға алған кезде, бұл мәселе қазақ парламентінің күн тәртібіне қойылған жоқ” [3, 1-2]. Тарих бойынша Қазақ халқының да қолданған әліпбилері көптеген өзгеріске ұшырады. “Қазақстан әліпбиінің шығу тарихы айтарлықтай түрлі-түсті. 1929 жылға дейін араб алфавитіне негізделген, бірақ 4 түрлі орфографиялық ерекшеліктерді көрсететін алфавиттік бағдарламалардың қолданылғандығы байқалады. 1. Шағатайша негізінде жазылған Османлы мәтіндерінің ерекшелігіне сай жазылған мәтіндер. 2. Қазақшаның фонетикалық ерекшеліктерін аз ғана да болса көрсететін мәтіндер. 3. Араб әріптерін қолданатын және дәл Ильминский сияқты қазақтың сөйлеу ерекшеліктеріне сай

келетін кейбір баспа (типография) мәтіндерінде қолданылған алфавиттер. 4. Төте жазу негізінде жазылған мәтіндерді оқуда қолданылған ерекшеліктер [3, 4-5].

“Транскрипция (лат. *Transcriptio* – қайта көшіріп жазу) – белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл бейнелеп көрсету үшін пайдаланылатын шартты белгі. Жазуда бір фонема түрлі әріптермен таңбалануы мүмкін, ал транскрипцияда ол бір таңбамен белгіленеді. Транскрипцияның негізгі қызметі сөздің дыбыстық немесе фонемалық құрамын дәлме-дәл көрсету, онда сөздің дыбыстық жағына ғана назар аударылады” [4, 487]. Транскрипцияның екі түрі бар. Фонетикалық және фонематикалық. “Фонематикалық транскрипция сөздердің дыбысталуындағы дыбыстарды ескермей, тек фонемаларды жазады, дыбыстар сөздің айтылуына жуықтап беріледі. Фонетикалық транскрипцияда сөздердің айтылуындағы дыбысталу ерекшеліктері дәлме-дәл көрсетіледі” [4, 487]. Түркия ғалымдары бұл екі түрлі термин (фонематикалық транскрипция және фонетикалық транскрипция) үшін транскрипция мен транслитерация терминдерін қолданып келеді.

“Латын әріптерін қолданатын халықтар араб мәтіндерін оқуға арналған транскрипция жүйесін дамытып, шығыстанушылар әр елде азды-көпті ерекшелік көрсететін формаларды қолдана бастады. Лондонда құрылған The Royal Asiatic Society, шығыс тілдері үшін алғаш рет бір транскрипция алфавитін белгілеу үшін комиссия мүшелеріне дайындатқан санскрит және араб алфавиттер баламасының тізімін 1894 жылы Journal of the Asiatic Society (JRAS) журналы арқылы жариялаған. 1925 жылы Копенгагенде болып өткен конференцияда “Transkription phonétikue et translitération” атты транскрипция мен транслитерация туралы баяндама жасалып, 1926 жылы кітап болып шыққан” [5]. Шет елдерде қабылданған бұл транскрипция әріптері мен басқа ғалымдардың транскрипция әріптерінде кейбір айырмашылықтар бар.

Транскрипция көне түркі, Қараханид, Хорезм, Шағатай, Осман тілі сияқты т.б. алфавиттерімен жазылған еңбектерді латын я болмаса кирилл әріптерімен ауыстыру жазуда қолданылады. Бұл өз тарихымызда, мәдени байлығымызды, әр кезеінің тілдік ерекшеліктері және т.б. мәліметтерді алу кезінде өте маңызды рөл атқарады.

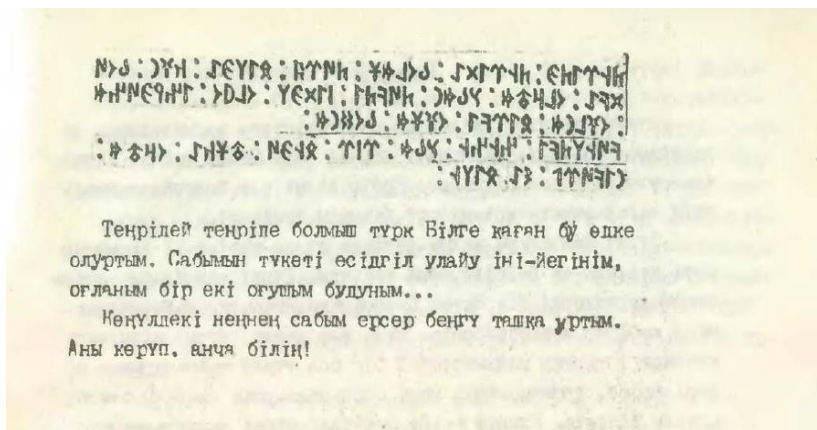
Мәтінді транскрипциялау мен аудару арасында әлбетте айырмашылық бар. Араб әріптерімен жазылған еңбектерді транскрипциялау кезінде түпнұсқасына сай аударуымыз керек. Ал аудару кезінде қазақшаның фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктеріне сай аударылады. Сол себепті ең бірінші мәтіннің транскрипциясын жасағанымыз дұрыс.

Транскрипция Түркі халықтарының бүгінге дейін қолданып келген әліпбилеріндегі таңбаларды күніміздегі әліпбиге ауыстырып оқу кезінде нақты түрде беру. Және транскрипция жасаған кезде мәтін барша түркі халықтары тарапынан одан әрі түсінікті болады.

Түркияда араб әріптерімен жазылған мәтіндерді жаңа әліпбиге ауыстыру кезінде тілшілер тарапынан қолданылып жүрген транскрипция әріптері 1946 жылы Решид Рахмети Арат тарапынан дайындалып, әлі күнге дейін қолданылып келеді.

Османлы кезеңінде алты жүз жыл бойы араб әріптерімен жазылған қолжазбаларды аудару кезінде қолданылған транскрипция алфавитімен көптеген еңбектер түрік тіліне аударылды және әлі де жалғанып табууда. Себебі қазіргі күнде араб әрпімен жазылған еңбектерді барша халық оқи алмайтыны рас. Тарихшылар айтқандай “Тарихты, өткенді білу болашаққа жарық түсіреді” демекші, тарихи мәтіндерімізді де ғылыми ортаға жариялау өте маңызды іс болып табылады.

Қазақстан, Түркия және Ресейде қолданылған кейбір транскрипция мәтіндерін мысал ретінде хронологиялық кезекпен қойып отырмыз.

1-кесте. Көктүрік әліпбиімен жазылған еңбектердің оқылуы [6, 3].

Транскрипция әріптері

ء		ط	t
ب	b	ظ	z
پ	p	ع	'
ت	t	غ	g
ث	s	ف	f
ج	c	ح	ç
چ	ç	ك	k
ح	h	ن	n
خ	h	ك	ng
د	d	ل	l
ذ	z	م	m
ر	r	ن	n
ز	z	و	v
س	s	و	y
ش	s	ه	h
ص	ş	ى	y
ض	z		

2-кесте. Дауыссыз дыбыстардың транскрипция әріптері [7, 59].

Кеңес одағы кезінде 22 жыл бойы шығарылған “Советская Тюркология” журналы да өзінің транскрипция әріптерін қолдануды ұсынып, осы бойынша мәтіндерді аударуды жолға қойған. Бұл журнал қазіргі күнде басқа атаумен шығарылып жатыр. Кеңес одағы кезінде “Советская Тюркология” журналында қолданылған транскрипция әріптерін 3-кестеден көруге болады.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ФОНЕТИЧЕСКАЯ ТРАНСКРИПЦИЯ
НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ, ПРИНЯТАЯ
РЕДАКЦИЕЙ ЖУРНАЛА „СОВЕТСКАЯ ТЮРКОЛОГИЯ“

ГЛАСНЫЕ	СОГЛАСНЫЕ	
А а — а	В в — б	Н н — н
Ä ä — э	з з — ч, дж (ج)	Р р — р
У у — ы	С с — ц	ng — Нг (ڭ)
І і — и	ç ç — ч (چ)	в — в
О о — о	Т т — т	К к — к
Ö ö — ө	D d — д	Р р — р
У у — у	F f — ф	S s — с
Ü ü — ү	G g — г	ç ç — ш
Е е — е	G' g' — к (ك)	T t — т
	т т — ф (غ)	V v — в
	H h — h, x ₁ (ح, ه)	Z z — з
	J j — j	Z z — ж
	K k — ка (ق)	θ θ — ç (ث)
	K' k' — ке (ك')	Δ δ — з (ذ)
	L l — л	X x — х (خ)
	M m — м	

ДИАКРИТИЧЕСКИЕ ЗНАКИ НАД БУКВАМИ

- долгота
- ˘ краткость
- ˆ носовой
- ˙ мягкость

3-кесте. “Советская Тюркология” журналында қолданылған транскрипция әріптері [8, 125].

“Советская Тюркология” журналында көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері бар. Түркі тілдерінің этимологиясы, тарихы, жазба ескерткіштері, диалектологиясы және т.б. тақырыптарда жазылған еңбектерді жылда алты рет үзбей шығарып отырған. Бұл жерде де көктүрік, ұйғыр, араб әрпімен жазылған мәтіндердің транскрипциясын өздерінің белгілеген транскрипция әріптерімен аударып жариялаған.

Транскрипция әріптері әр кезеңде кейбір ерекшеліктерімен бір-бірінен айырмашылық көрсетуі мүмкін. Араб әріптерімен жазыла бастаған еңбектердің Қараханид кезеңінен бастау алғаны баршаға аян. Қараханид кезеңінде (XI-XII ғ.) қолданған араб әріптерімен Шағатай кезеңінде қолданылған әліпби арасында кейбір

ерекшеліктер бар. Себебі Қараханид кезеңінде қолданған бір дыбыс белгілі бір уақыттан кейін басқа дыбысқа ауысып кеткен болуы мүмкін.

Қазақстанда көктүрік, ұйғыр, қараханид, хорезм, шағатай кезеңдерінде жазылған мәтіндердің көбінесе қазақ тіліне сай аударылғанын көреміз. Сол себепті транскрипция әріптерінің қалыптаспағандығын байқауға болады. Бар болса да біркелкілік көрсетпейді. Бұл мәселе туралы ғалымдар да еңбек етіп жатыр.

Түркия Республикасында араб әріптерімен жазылған мәтіндерді транскрипциялауда Проф. Др. Ахмет Бижан Эржиласун, Өзкан Өзтектен, Яғмур Өмер және т. б. зерттеушілердің еңбектерін тәлке тиек етуге болады. Ол туралы толығырақ [9, 10, 11] еңбектерге назар аударсаңыз болады.

Қазіргі күнде араб әрпімен жазылған мәтіндерді транскрипциялау мен қоса латынға ауысу мәселесі де ғылыми ортада маңызды мәселе болып жүр. Осы орайда көптеген ғалымдар латын әріптерін қабылдауда тер төгіп жатқаны әбден анық. Сонымен қатар ақындардың өлеңдері мен шығармалары латынға ауыстырылып, басқа тілдерге де аударылып жатыр. Бұл орайда Проф. Др. Қожаоғлы Тимурдың ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың еңбегінен латын әріптеріне ауыстырып, ағылшыншаға аударғанын мысал ретінде көрсетуге болады.

Transcription Table for the Kazakh texts of the poems in this Publication			
(A Common Turkic Latin Alphabet)			
Aa	Hard a as in cup	Ńñ	ng as in sing
Ää	Soft a as in came	Oo	o
Bb	b	Öö	Soft ö as in German umlaut ö
J	As in jane	Pp	p
Çç	ch as in chair	Rr	r
Dd	d	Ss	s
Ee	A closed eh as in sell	Şş	sh as in shoot
Ff	f	Tt	t
Gg	g	Üü	u as in oo-book
Ğğ	spiral gh as in ogh	Ûû	soft front ue as in German umlaut ü
H	Back velar sound as in as in ee	Vv	v
Kk	k	Ww	w soft unpronounced w as in Wow
Qq	q	Xx	kh as in
Ll	l	Yy	y
Mm	m	Zz	z
Nn	n		

4-кесте. Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерін ауыстыруда қолданылған латын әріпті транскрипция [12, 21].

AQSAQ TEMİR SÖZİ* “Cihan degen ne nârse? – Alağanıñ awdanı! Bir awdanda köp täñiri Boluwduñ tipti joq säni. Täñiri – köktiñ täñirisi, Küñirensin, kögin biylesin! Jer täñirisi Temürmin, Jerime täñiri tiymesin!” Kök täñirisi – täñiriniñ Tuqımı joq, zati joq. Jer täñirisi Temirdiñ Tuqımı – Türik, zati – ot!	TAMERLANE'S WORD “What is that you call it world? A place as small as a palm! There is no luxury to have More than one god in a single land. The God is the Lord of the sky, He should rule and roar there! Yet I, Timur, am lord of this earth, The God should not touch my empire!” The sky's Lord who is the God Has no kin as well as no substance. However, the Earth's God Timur Has Turks as his kin – fire as his essence! [Timur Kocaoglu & Mel Kenne]

5-кесте. Мағжан Жұмабаевтың бір өлеңінің транскрипциясы мен ағылшынша аудармасы [12, 32-33].

Соңғы шыққан “Абай Құнанбайұлы Ғақлия Кітабы” атты еңбекте Кирил әріптерімен жасалынған транскрипция қолданылған. Бұл жерде әрбір араб әліпбиінің таңбасына бір кирил әліпбиінің таңбасы сәйкестендірілген.

	1907 жылғы қолжазбада қолданылған араб қаріптері						Оқылуы	
	Сөз басында		Ортасында		Соңында			
Дауыстылар	ا		ا		ا		а	
	ا		-		-		ә	
	اي		ي (i, y, i)		ي (y, i)		ї, ы, і, е	
	او		و		و		о, ө, у, ү, ұ	
Дауыссыздар	Араб қаріптері			Оқылуы	Араб қаріптері			Оқылуы
	Бас.	Орт.	Соң.		Бас.	Орт.	Соң.	
	ب	ب	ب	б	ث	ث	ث	с
	پ	پ	پ	п	ش	ش	ش	ш
	ت	ت	ت	т	ع	ع	ع	‘ (ғайын)
	ط	ط	ط	т	ف	ف	ف	ф
	ج	ج	ج	ж	ق	ق	ق	к
	ح	ح	ح	h	ك	ك	ك	к
	خ	خ	خ	x	ك	ك	-	г
	ه	ه	ه	h	غ	غ	-	г
	د	د	-	д	ل	ل	ل	л
	ر	ر	ر	р	م	م	م	м
	ز	ز	ز	з	چ	چ	چ	ч
	ظ	ظ	ظ	з	ي	ي	ي	й
	ض	ض	ض	з	ن	ن	ن	н
	ذ	ذ	ذ	з	-	نك	نك	ң
	س	س	س	с	-	ق	ق	үү, үү, у
ص	ص	ص	с	و	و	-	в	

6-кесте Абай Құнанбайұлының араб әрпімен жазылған “Қара сөздер”інің транскрипция әріптері [13, 8].

Қорытынды. Қазақстанда тарихи мәтіндерді зерттеу Кеңес Одағы кезінде бастау алған. Зерттеушілердің еңбектері көбінесе аударма болып табылады. Алғашқы жазба ескерткіштеріміздің бірінші болып шетелдік ғалымдар тарапынан зерттеле бастағанын ескерсек, мәңгі тастарымыз болсын араб әріптерімен жазылған шығармалар болсын өздерінің қолданған / ұсынған әліпбилерімен оқып аударғанын көруге болады.

Қорыта келе осы уақытқа дейін қолданылып келген транскрипция әріптерінің дұрыс қалыптаспағандығын айтуға болады. Әр кезеңде, әр өңірде ғалымдардың қолданған транскрипция әріптері айырмашылықтарымен көзге түседі. Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде қолданған алфавитте таңбалардың нағыз фонетикалық емес екендігін көреміз. Себебі әрбір дыбысқа бір таңба емес, бір таңба екі дыбыстың баламасын көрсетіп отыратын еді. Ұйғыр кезеңінде бір таңба араб әріптері сияқты сөздің басында, ортасында, соңында өзгертіліп қолданылатын еді. Қараханид кезеңінде араб алфавиті қолданылды. Қараханид кезеңінің хорезм, шағатай кезеңдерінен кейбір ерекшеліктері бар екендігін көруге болады. Дәл сол секілді хорезм, шағатай кезеңдерінде жазылған шығармалармен османлы кезеңдерінде жазылған мәтіндердің де өзіне тән жазылу, тілдік және т.б. ерекшеліктері бар.

Қазақстанда тарихи қолжазбаларды қолға алу мәселесі өте маңызды болып, көптеген еңбектер жарияланып жатыр. Транскрипциялау барысында, латын әріптерінің де қабылданғандығын еске ала отырып, латын алфавитімен транскрипция әріптерін қалыптастыруды алға тартып отырмыз. Латын әрпімен қоса жалпы түркі халықтарына да ортақ бір транскрипция алфавиті болсын деген мақсатпен осы мақаланы жазып отырмыз. Өлбетте бұл туралы ғалымдардың да бір араға келіп, бас қосып талқылап көзқарастарын білдірулері керек. Бұл мәселе бастама ретінде қозғалып отыр.

Қолжазба мәтіндерді оқу кезінде алғашқы қадам транскрипция әріптерін белгілеп алу болып табылады. Транскрипциясы жасалмаған мәтіндердің тілдік, тарихи, тематикалық және т.б. ерекшеліктерін көрсете алмаймыз. Араб әріптерімен жазылған тарихи мәтіндерді түпнұсқасына сай аударуда ең бірінші осы транскрипция мәселесін шешіп алған жөн.

Осы кезеңге дейін ғалымдар жоғарыда көрсетілгендей әр түрлі транскрипция белгілерін (әріптерін) қолданып келді. 2025 жылға дейін латын алфавитіне толық көшетінімізді ескере отырып, түркі халықтарының бір-бірін қазіргі кезден де жақыннан танып, тілін түсініп, мәтіндерін оқып аударуға ниетпен латын әліпбиі негізінде транскрипция алфавитін қарастыруды маңызды бір мәселе ретінде көтеріп отырмыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ilhan Nadir. *Turklerde Alfabe Degistirme Sorunlari ve Turk Kulturu Acısından Sonuçları*. 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*. 10-15 Eylül. Ankara. 2007. – kiman
- 2 Akar Ali. *Türk Dili Tarihi*. Otuken Nesriyat. İstanbul. 2018. – kiman
- 3 *Kutalmış Mehmet. Tarihte ve Günümüzde Kazakistan'ın Alfabe Meselesi. Bilig*. 1-21 sayfa. 2004.
- 4 “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Б. Аяған – Алматы «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, VIII том. 2006. – kiman
- 5 <https://islamansiklopedisi.org.tr/transkripsiyon-> интернет
- 6 Айдаров Ғұбайдолла. *Күлтегін ескерткіші. Ана тілі баспасы*. Алматы. 1995. – kiman

- 7 Arat Resid Rahmeti. *Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu. Makaleler – Cilt I (yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 33-69. 1987.*
- 8 “Советская Тюркология” Академия наук СССР - Академия наук Азербайджанской ССР № 1, 1970.
- 9 Ercilasun Ahmet Bican. *Tarihî Metinlerin Transkripsiyonu Hakkında. Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armaganı, Editor Hatice Sirin User – Bulent Gul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 235-244. 2013.*
- 10 Oztektek Ozkan. *Türkiye Turkolojisinde Transkripsiyon // Transliterasyon Sorunu. Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armaganı. Editorler: Nazım Muradov – Yılmaz Ozkaya Ankara 600-614. 2018.*
- 11 Yagmur Omer. “Erken Donem Türkçe Transkripsiyon Metinleri ve Bunların Dil Araştırmaları Açısından Önemi”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S: 4, Guz, 201-217. 2014*
- 12 Jumabayev Maghjan. (*Аударған Тимур Кожаоғлу*). *The Poet of Flare, Liberty and Love. Astana. Ғылым баспасы. 2018.*
- 13 Ержан Петек. *Абай Құнанбайұлы Ғақлия кітабы. (Түрік тілінен аударған Әділов Марлен). Алматы. Ұлағат баспасы. 2020.*

References:

- 1 İlhan Nadir. *Türklerde Alfabe Degistirme Sorunları ve Türk Kültürü Açısından Sonuçları. 38. Uluslararası*
- 2 *Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi. 10-15 Eylül. Ankara. 2007.*
- 3 Akar Ali. *Türk Dili Tarihi. Otuken Nesriyat. İstanbul. 2018.*
- 4 Kutalmış Mehmet. *Tarihte ve Günümüzde Kazakistan'ın Alfabe Meselesi. Bilig. 1-21 sayfa. 2004.*
- 5 “Kazakistan”: *UltyK ensiklopedia / Bas redaktor B. Aiagan – Almaty «Kazak ensiklopediasynyn» Bas redaksiyası, VIII tom. 2006.*
- 6 <https://islamansiklopedisi.org.tr/transkripsiyon>
- 7 Aidarov Gubaidolla. *Kultegin eskertkisi. Ana tılı baspasy. Almaty. 1995.*
- 8 “Sovetskaia Turkologia” *Akademia nauk SSSR - Akademia nauk Azerbajjanskoi SSR № 1, 1970.*
- 9 Ercilasun Ahmet Bican. *Tarihî Metinlerin Transkripsiyonu Hakkında. Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armaganı, Editor Hatice Sirin User – Bulent Gul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 235-244. 2013.*
- 10 Oztektek Ozkan. *Türkiye Turkolojisinde Transkripsiyon // Transliterasyon Sorunu. Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armaganı. Editorler: Nazım Muradov – Yılmaz Ozkaya Ankara 600-614. 2018.*
- 11 Yagmur Omer. “Erken Donem Türkçe Transkripsiyon Metinleri ve Bunların Dil Araştırmaları Açısından Önemi”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S: 4, Guz, 201-217. 2014.*
- 12 Jumabayev Maghjan. (*Audargan Timur Kojaoglu*). *The Poet of Flare, Liberty and Love. Astana. Gylım baspasy. 2018.*
- 13 Erjan Petek. *Abai Kunanbaiuly GaKlia kitabı. (Türk tılınen audargan Adilov Marlen). Almaty. Ulagat baspasy. 2020.*

МРНТИ 16.00.00

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.28>

Тымболова А.О.,¹ Айдарқызы А.²

^{1,2} *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан*

КАЛАМБУРДЫҢ ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Мақалада каламбурға қатысты заманауи ғылыми көзқарастардың парадигмасында кездесетін әртүрлі тұжырымдамалар талданады. Қазіргі кезде зерттеушілер арасында бұл стилистикалық тәсілдің мәнін анықтау жайында бірізді пікір жоқ. Сондықтан ғалымдар тіл білімінде каламбур сияқты стилистикалық тәсілді әртүрлі қырынан түсіндіреді. Каламбур өткір сөз, сөзойнатым немесе тілдік ойын деп те аталады. Ол стилистикалық айналым немесе сөздердің ойынына негізделген миниатюралар, олардың әртүрлі мағынадағы дыбыстық ұқсастықтары, сөйлеуге күлкілі реңк беретін ұғым түрінде сипатталады. Каламбур сөзінің шығу тегінің түсініксіздігіне қарамастан, заманауи лексикографиялық басылымдар оны еріксіз қос мағына беретін, әзіл-оспаққа бейім, дыбысталуы ұқсас, омонимиядан туындаған сөз ретінде таниды. Шынымен, каламбурдағы тілдік ойын бірдей дыбысталады, бірақ әртүрлі мағына беретін омонимдерге негізделеді. Өзінің табиғаты бойынша, сөзойнатым қысқа көлемдегі каламбурдың бір түрі. Каламбур – тіл мен сөзжұмсамды байытудың бір жолы, ол тілдің мүмкіндіктерін танытудың тиімді құралы. Демек, каламбурдың қалыптасқан тілдік материалды өзгертуге, түрлендіре жұмсау арқылы жаңа, тың бейне жасаудың бір тәсілі екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: сөзойнатым, сөз құбылту, тілдік ойын, стилистикалық тәсіл, эмоционалды-экспрессивтік әсер